

Roman Nieczyporowski, *Arshile Gorky. Ormiański mistrz nowoczesnego malarstwa amerykańskiego*

„Nie lubię tego słowa 'kończyć'. Kiedy coś jest skończone, oznacza to, że jest martwe, prawda? Wierzę w wieczność. Nigdy nie kończę obrazu – po prostu przestaję na jakiś czas nad nim pracować... Chodzi o to, żeby zawsze zaczynać malować, nigdy nie kończyć malować”.

Arshile Gorky

Arshile Gorky był jednym z najważniejszych twórców Szkoły Nowojorskiej, nurtu który pod koniec pierwszej połowy XX wieku definitywnie zmienił sztukę amerykańską. Magiczne piękno jego obrazów i rysunków nierozzerwalnie związane jest z biograficzną legendą artysty.

Gorky był skryty, choć równocześnie pełen wyobraźni i fantastycznych opowieści o swojej przeszłości. Trauma, które przeżył podczas ludobójstwa Ormian w 1915 roku, były zapewne powodem zatajania prawdy i wymyślenia idyllicznego dzieciństwa na rosyjskim Kaukazie. Badania Ormian, którzy przeżyli masakry ludobójstwa pokazują, że wielu wspominało swoje wczesne życie w różowych kolorach.

Vostanik Manoug Adoyan znany powszechnie jako Arshile Gorky przyszedł na świat we Chorkom, małej armeńskiej wiosce położonej w pobliżu miasta Wan, znajdującej się wówczas w granicach Imperium Osmańskiego. Oficjalnie za datę jego narodzin uznaje się dzień 15 kwietnia 1904 r., chociaż wiele przesłanek wskazuje na to, iż urodził się dwa lata wcześniej¹. Jego rodzicami byli Shushan² i Sedrak Adoian. Ich dzieci postrzegały ojca jako dobrze prosperującego człowieka, najbogatszego rolnika we wiosce, ale były małymi dziećmi, kiedy w roku 1906 wraz z bratem wyjechał do Ameryki i prawdopodobnie wyolbrzymiali bogactwo i znaczenie swojego rodzica. Po wyjeździe męża Shushan i jej dzieci czuły się opuszczone przez Sedraka. Było coś haniebnego w tym, że nie wysyłał pieniędzy i biletów na statek, co

---

¹ taką datę narodzin Gorky sam podał w 1939 r., kiedy to ubiegał się o obywatelstwo Stanów Zjednoczonych. W liście pasażerów statku którym wraz z siostrą przyłynął do USA podano datę jego urodzenia jako 1903, ten sam rok podany został przez jego przyrodniego brata, Hagopa, kiedy ten zarejestrował Gorkiego u kuratora szkół Rhode Island. Później, w 1925 roku, kiedy Gorky zapisał się do nowojorskiej National Academy of Design jako datę urodzenia podał kwiecień 1902 roku i miejsce Kazań w Rosji. W 1942 roku Gorky napisał do Dorothy Miller, kustosz The Museum of Modern Art, że urodził się 25 października 1904 roku w Tyflisie. Wydaje się, że datę 25 października wybrał, ponieważ był to dzień urodzin Picassa. Kiedy poczuł, że bycie młodszym jest zaletą, mówił, że urodził się w 1905 roku. Jeden ze znajomych artysty zauważył kiedyś, że „Gorky od około roku 1935 był zawsze starszy od nas. Byłem dość zaskoczony, gdy zobaczyłem, że stał się młodszy ode mnie w 1942 roku”.

² Z domu Der Marderosian

umożliwiłoby rodzinie dołączenie do niego w Ameryce³. Co więcej, Shushan zajmująca najniższą pozycję w rodzinie męża, nie miała łatwego życia po jego emigracji. Nic więc dziwnego, że po kilku latach poniewierki, w 1910 r. Shushan wraz z dziećmi podjęła decyzję o przeprowadzce do Wan, miasta w którym mieszkała jej córka oraz kilkoro z jej krewnych. Dzięki tej zmianie przyszły malarz mógł zostać posłany do znajdującej się na obrzeżach miasta amerykańskiej (protestanckiej) szkoły misyjnej. Pomimo wyjazdu ojca do Stanów Zjednoczonych, pomimo ciągłego zagrożenia prześladowaniami religijnymi i zagrożenia życia z rąk Turków, dzieciństwo Arshile'a Gorky'ego wydawało się być dość szczęśliwe. Miało się to jednak szybko dla wszystkich skończyć. 28 lipca roku 1914 wybuchła I wojna światowa, w której Imperium Osmańskie opowiedziało się po stronie państw centralnych. Mimo początkowych sukcesów wojsk tureckich, ich klęska w bitwie pod Sarikamş sprawiła, że upokorzony Enver Pasza, naczelny dowódca Armii Osmańskiej winą za przegraną obarczył Ormian. W ten oto sposób, od aresztowań ormiańskiej inteligencji 24 kwietnia 1915 r., rozpoczęło się ludobójstwo na ludności ormiańskiej⁴. Jako nastolatek Gorky był świadkiem systematycznych czystek etnicznych swojego narodu. Wydawało się jednak, że Opatrzność czuwa nad Shushan i jej dziećmi. Dzięki przeprowadzce do Wan, a później schronieniu jakie znaleźli w Misji Amerykańskiej najbliższa rodzina Gorky'ego przeżyła pierwszą falę pogromu⁵. Kilka tygodni później, w lipcu tegoż roku ewakuując się z Van wyruszyli marszem ku tym obszarom Armenii, które od 1827 roku były częścią Imperium Rosyjskiego. Szczęśliwie dotarli do Erywania, w którym dotrwali końca wojny. Pozbawieni majątku, skazani na tułaczkę, dotknięci zostali kolejnym, traumatycznym wydarzeniem: w marcu 1919 r. zmarła z głodu Shushan⁶. Kilka miesięcy później, Gorky i jego młodsza siostra Vartoosh opuścili Armenię by przez Konstantynopol⁷, Ateny, Patras i Neapol dotrzeć w marcu 1920 r. do Ellis Island. Wkrótce dotarli w okolice Bostonu, gdzie dołączyli do ojca i rodzeństwa, którzy opuścili turecką część Armenii przed najgorszym okresem ludobójstwa.

Mimo iż swój talent malarski Gorky objawiał od najmłodszych lat, to możliwość jego faktycznego rozwoju przyszła dopiero z osiedleniem się w Ameryce. W roku 1922 Gorky

---

³ Na jego usprawiedliwienie zauważyć należy, że wpływ na taką sytuację mógł mieć kryzys jaki w początkach XX wieku dotknął USA. W trudnych latach 1907 i 1912-1914 wielu Amerykanów pozostawało bez pracy, stąd Sedrak nie miał zbyt dużych możliwości zaoszczędzenia czegokolwiek, co mogłoby wystarczyć do domu.

⁴ w której zginęło około 1 000 000 osób.

⁵ W jej trakcie zamordowani zostali krewni Gorky'ego ze strony ojca. W Chorkom zamordowano wujka Krikora, ciotkę Jeghus, jej córkę i dwóch synów jej córki. Rus, kuzyn Sedraka który pracował na farmie Adoianów został znaleziony martwy wraz z pięciorgiem swoich dzieci. Stryj Gorkiego, Aharon w pobliżu ruin Charahan Surp Nishan odnalazł i pochował ciała swojego brata Mojżesza i dwóch jego małych synów.

⁶ Zimą 1918-1919 prawie jedna trzecia populacji Armenii zmarła z głodu.

⁷ Nazwa Stambuł obowiązuje dopiero od roku 1930.

wstąpił do New School of Design w Bostonie, zostając tam później nauczycielem. Nie wiemy ile tam zabawiał. Nie mogło to jednak trwać zbyt długo, bowiem już w roku 1924 przeniósł się do Nowego Jorku. Zapewne wtedy też zmienił imię i nazwisko na Arshile⁸ Gorky⁹.

Jesienią 1925 roku Gorki zapisał się jako student sztuk pięknych do Grand Central School of Art¹⁰. Założona w 1924 roku przez Johna Singera Sargenta i Edmunda Williama Greacena szkoła oferowała gruntowne kształcenie w zakresie rzemiosła artystycznego, ze szczególnym naciskiem na czerpanie z natury. Gorky nie był zwykłym uczniem; do tego czasu zdobył wyczerpującą wiedzę z historii sztuki i intuicyjnie wyczuł kierunek, w jakim powinna podążać sztuka współczesna, zwłaszcza po kontakcie z obrazami Cézanne'a w Metropolitan Museum of Art. Swoją wiedzą malarską i wrodzonym talentem wywarł tak wielkie wrażenie na dyrektorze szkoły Edmundzie W. Greacenie, że wkrótce został mianowany instruktorem klasy szkicu, a w następnym roku akademickim został zatrudniony na pełnym etacie nauczyciela¹¹. Trzeba jednak zauważyć, że pomimo formalnego wykształcenia artystycznego Gorky był w zasadzie samoukiem, zdobywając większość swojej edukacji poprzez wizyty w muzeach i galeriach oraz czytanie książek i czasopism o sztuce. W ten sposób zapoznał się z awangardową sztuką europejską, rozpoczynając studia nad jej mistrzami i ich pochodzeniem, zwłaszcza Paulem Cézanne'em, Joanem Miró, Pablo Picasso, portretami z Fajum i twórczością Paolo Uccello. Sporadyczne próby studiowania sztuki w środowisku akademickim przez Gorkyego zawsze kończyły się przedwcześnie. Chociaż zapisał się do kilku szkół artystycznych w Bostonie i Nowym Jorku, gdzie rzadko wytrzymywał dłużej niż jeden semestr, a w wielu przypadkach rzucił naukę po pierwszym tygodniu.

Koniec lat dwudziestych XX wieku to czas, w którym artysta powoli wkracza na salony amerykańskiego świata kultury. Przychodzi uznanie. W roku 1927 poznał Ethel Kremer Schwabacher, amerykańską ekspresjonistkę, która była jego pierwszą biografką, i z którą przyjaźnił się będzie do końca swojego życia. W latach trzydziestych nawiązał bliskie przyjaźnie artystyczne między innymi z Johnem D. Grahamem, Stuartem Davisem i Willemem de Kooningiem. Później, w połowie lat trzydziestych Gorky cieszyć się będzie prywatnym

---

⁸ na cześć Achillesa.

⁹ na cześć słynnego rosyjskiego pisarza Maksym Gorkiego, wielkiego orędownika sprawy ormiańskiej.

¹⁰ W roku 1922 John Singer Sargent wraz z Edmundem Greacenenem i Walterem Leightonem Clarkiem założyli w Nowym Jorku Grnd Centrł Art. Glleries przy której do roku 1944 działała Grand Central School of Art.

¹¹ W ten sposób zapisał się między innymi jako nauczyciel swojego rówieśnika, jednego z największych przedstawicieli Szkoły Nowojorskiej, Marka Rothko

patronatem Katherine Sophie Drier¹² i Abby Aldrich Rockefeller, a jego prace zaczęły pojawiać się w licznych galeriach, muzeach i znaczących kolekcjach dzieł sztuki. W drugiej połowie lat trzydziestych obrazy Gorky'ego trafiają między innymi do zbiorów nowojorskiego Museum of Modern Art, Whitney Museum of American Art¹³, San Francisco Museum of Modern Art, do kolekcjach Josepha H. Hirshhorna czy Peggy Guggenheim. O rosnącym znaczeniu artysty świadczy fakt, iż od roku 1936 aż do śmierci jego obrazy pokazywano w dorocznych przeglądach malarstwa amerykańskiego, a w środowisku Szkoły Nowojorskiej aż do swojej śmierci uważany był za jej czołowego artystę, z którym nawet Jackson Pollock nie mógł konkurować. Na początku lat czterdziestych wyjątkowa pozycja Gorky'ego na nowojorskiej scenie artystycznej sprawia, że bliską przyjaźń nawiązuje ze zmuszonym wówczas do ucieczki z okupowanej Europy André Bretonem czy Roberto Mattą.

W tym samym jednak czasie „karta” powoli się odwraca i od połowy lat czterdziestych XX wieku Gorky'ego dotyka ciąg katastrofalnych zdarzeń. Następuje rozpad małżeństwa artysty, lekarze diagnozują u niego raka, w wyniku czego musi poddać się ciężkiej operacji; dochodzi do pożaru pracowni, który trawi kilkadziesiąt jego prac. Wieczorem 24 czerwca 1948 r. Gorky wracał do Glass House, swojego domu w Sherman, w stanie Connecticut. Za kierownicą siedział jego dealer, Julien Levy, który w pewnym momencie stracił panowanie nad kierownicą. W wypadku artysta doznał ciężkiego urazu prawej ręki i kręgosłupa szyjnych. Diagnoza lekarska jaką wówczas usłyszał pozbawiła go nadziei na powrót do sprawności i malowania. Rozbity fizycznie i emocjonalnie 21 lipca 1948 r. popełnił samobójstwo

Dorobek Arshile Gorky'ego pokazuje jego niezwykłą artystyczną wszechstronność, która stylistycznie rozpięta jest między postimpresjonizmem a abstrakcją. Wczesne prace Gorky'ego charakteryzują się ciągłym dialogiem z artystami, zarówno żywymi, jak i zmarłymi, których obrazy, rysunki i rzeźby starał się naśladować, a ostatecznie przekroczyć. Dominującą postacią wśród współczesnych mistrzów w jego panteonie był Paul Cézanne, którego obrazy wywarły na niego ogromny wpływ w latach dwudziestych XX wieku, by w następnej dekadzie ustąpić miejsca twórczości Pabla Picassa, Henriego Matisse'a, Fernanda Légera i Joan Miró. Jednak wpływ Cézanne'a jest ciągle wyczuwalny w wielu obrazach Gorky'ego namalowanych w latach czterdziestych XX wieku. Dobrym przykładem może tu być obraz zatytułowany *Zapach moreli na polach* (*Scent of Apricots on the Fields*) gdzie swobodnie improwizowane formy owoców,

---

¹² Jedną z najbardziej wpływowych artystek swoich czasów, współzałożycielka (wraz z Marcellem Duchampem i Man Ray'em) Société Anonyme.

¹³ Pierwszy obraz Gorky'ego do swojej kolekcji Muzeum to kupiło już w roku 1939.

warzyw, roślin i kwiatów są wyraźnie widoczne w układzie odwróconego blatu, który głęboko nawiązuje do martwych natur Cézanne'a.

Przełom lat dwudziestych i początek lat trzydziestych XX wieku to okres delikatnej fascynacji Gor'kiego Fernandem Légerem¹⁴, Pablo Picasso¹⁵ ale przede wszystkim Giorgio de Chirico, którego obraz *Il tempio fatale* (1914), zrobił na ormiańskim artyście piorunujące wrażenie. Płótno de Chirico przedstawia jego matkę, Gemmę de Chirico, pokazaną jako potężna matriarchalna postać, którą można rozpoznać na fotografiach i innych obrazach de Chirico. Jej profil umieszczony został po prawej stronie pola obrazowego i sąsiaduje z tablicą, na której widnieje zarys samego de Chirico, wraz z wypreparowanym mózgiem, któremu towarzyszą słowa *joie* (radość) i *souffrance* (cierpienie). Kiedy Gor'ki po raz pierwszy zobaczył to dzieło¹⁶, miał już namalowane¹⁷ dwa wielkoformatowe obrazy poświęcone tematyce artysty i jego matki. Zafascynowała go jednak tajemniczość i freudowska symboliczność pracy de Chirico sugerująca równocześnie radość i cierpienie wynikające z relacji matki i syna. W przypadku Gor'kiego mamy do czynienia jeszcze z innym, dodatkowym elementem interpretacyjnym. Wzruszające portrety jego i członków jego rodziny, wykonane w latach trzydziestych XX wieku, zwłaszcza dwie wersje *Artysty i jego matki* oraz portrety jego sióstr Vartoosh i Akabi, podkreślają ważną rolę autobiografii w sztuce Gor'kiego, co stanie się istotne dla jego dojrzałych dzieł. Portrety te pokazują także, jak wiele wyciągnął ze zmysłowych neoklasycystycznych obrazów, które Picasso namalował na początku lat dwudziestych XX wieku, a także z ich źródła, czyli portretów Jeana-Auguste-Dominique'a Ingres'a z ich powierzchniami gładkimi jak kość słoniowa i widocznymi pentimento.

Chociaż obrazy Gor'kiego z lat dwudziestych i wczesnych trzydziestych XX wieku często odwołują się do twórczości Cézanne'a, a także Picassa, Matisse'a i innych jego artystycznych bohaterów, nie dzieje się to poprzez niewolnicze naśladownictwo czy parodię, ale raczej poprzez proces bezpośredniej obserwacji na wzór metod nauczania dziewiętnastowiecznej Academie des Beaux-Arts w Paryżu, gdzie uczniowie czerpali lekcje z dawnych mistrzów, wiernie kopiując obrazy znajdujące się w muzeach lub wykonując w klasie szkice z odlewów gipsowych.

---

¹⁴ Szczególnie jego obrazem *Miasto* (1919)

¹⁵ *Autoportretu z paletą* (1906)

¹⁶ prawdopodobnie zimą 1927-1928, wkrótce po publicznym otwarciu the Gallery of Living Art

¹⁷ Rozpoczęte (?)

Pomimo przedwczesnej śmierci, Gorky pozostawił wyjątkowy i imponujący dorobek artystyczny. Był artystą, który miał znaczący wpływ na sztukę amerykańską, bez wątpienia zasługującym na reputację ostatniego z wielkich malarzy surrealistycznych i jednego z pierwszych ekspresjonistów abstrakcyjnych. Śmiało możemy go uznać za jednego z najważniejszych twórców tzw. *Szkoły Nowojorskiej*. Dla Armenii jest dziś najwybitniejszym jej artystą, i choć ojczyzna stała się w pewnym momencie dla niego ziemią cierpienia, to pamiętać należy, że była też i ziemią utraconej szczęśliwości, za którą nieustannie tęsknił.

Dla uczczenia pamięci o tym wielkim artyście, z okazji przypadającej 15 kwietnia 120 rocznicy jego urodzin Związek Ormiański w Gdańsku zorganizował wystawę zatytułowaną *Patrząc Gorkym*, w której udział wzięli: Zbigniew Gorlak, Władysław Jackiewicz, Hugon Lasecki, Teresa Miszkin, Marek Model, Gagik Parsamyan, Stanisław Stasiulewicz, Maciej Świeszewski, Marek Wróbel. Wystawa ta pokazuje, jak mimo upływu lat, idee tego wielkiego ormiańskiego malarza ciągle są obecne w sztuce, jak mimo przeciwności losu, ciągle ważny jest kolor, kompozycja, światło, myśl...